

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ЖАЛЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вербалізація емоцій є складним багатоплановим явищем, що потребує докладного й ґрунтовного вивчення. Його складність зумовлена передусім різноманіттям емоційних переживань людини, їхньою дифузністю, відтінковістю, індивідуальністю кожного почуття зокрема. Крім того, словесний опис почуттів передбачає комплексне й часто нестандартне використання різнорівневих мовних засобів – фонетичних, лексичних, синтаксичних. Вчені неодноразово відзначали, що засоби вираження емоційності пов'язані з різними видами деформацій, наприклад синтаксичних структур, типових для нейтрального мовлення [5]. Водночас фахівці констатують, що, попри складність, багатоманіття і, можна сказати, гіпотетичну нескінченність емоцієвиражальних засобів, мовці часто вдаються до найтипівіших засобів, що не сприяє увиразненню почуттів та індивідуалізації мовлення. “У розмовній практиці, – зауважують вони, – ми часто користуємося тим самим словом для позначення різних переживань..., тоді як та сама емоція може виражатися різними словами” [1, 23]. Тому дослідження найрізноманітніших засобів висловлення почуттів, установлення їхніх функціональних параметрів та комунікативних можливостей залишається актуальним.

Об'єктом аналізу в цій статті є лексико-граматичні засоби вираження жалю. На сьогодні в українському мовознавстві бракує їх повного систематизованого вивчення. Лише в деяких працях принагідно відзначено певні мовні одиниці, що передають жаль [7, 80; 6, 10; 2, 114]. Проте, за нашими спостереженнями, виражальних засобів жалю значно більше, і систематизований аналіз їхнього функціонального потенціалу буде корисним для поглиблення комунікативної граматики української мови.

Спеціалізованими засобами вираження емоцій, безперечно, є вигуки та особлива інтонація. Зокрема, за допомогою первинних вигуків **Ех!**, **Ох!** мовець може швидко, легко й однозначно передати жаль, пор.: **Ех**, – *потягнувся в кріслі Микола. – Літа – як дикі коні. Вже синів женимо. А давно... самі були дурні й дша...* (Ю. Мушкетик); **Ех**, *музик немає...* (Ю. Мушкетик); **Гірко лис зітхнув: – Ох, ох!.. Будемо трудитись вдвох (М. Стельмах); – *Скажіть, – тихо спитав Чак, – чому мадемуазель Тереза мусить так ризикувати? Га?* – **Ех!** – *зітхнув Стороженко. – Чому-чому? Є тут у нас один “покровитель”, який цирком захоплюється. Павлин Іудович Голозубенецький. Біржовий ділок. Спекулянт. Страшна людина. Не цирк йому потрібен, не мистецтво циркове, а “сильні” почуття* (В. Нестайко). Незважаючи на статус самостійних функціонально значущих граматичних одиниць, що функціонують на рівні зв'язного тексту, вигуки не мають чітко визначеної семантики: вона формується на основі концептуального змісту контексту, ситуації та паралінгвістичних компонентів спілкування [3, 68]. Тому згадані вище вигуки залежно від ситуації можуть виражати мішані або певним чином модифіковані почуття, а не тільки жаль. Точно його передають лише вторинні вигуки **Жаль!** **Шкода!**, пор.: *Десь через тиждень він***

уже поїде. Повернеться у свій Єреван. **Жаль!** Такий гарний, такий товариський хлопець! (В. Нестайко); – Це теж: справедливо, – сказав Карамазов. – Але з Вовчиком я все-таки не можу не дружити. – **Шкода!** – кинула Аглая... (М. Хвильовий). Проте будь-які вигукі є стилістично обмеженим засобом вираження жалю, характерним для усного, розмовно-побутового мовлення.

До спеціалізованих засобів, що уможливають швидке й зрозуміле висловлення жалю, зараховуємо також лексичні одиниці зі значенням жалю, а саме: **жаль, жалкувати, шкода, шкодувати, співчуття, співчувати, прикро.** Їх вживають здебільшого у ролі предиката головної частини складнопідрядного речення, підрядна частина якого описує подію, що викликає жаль, пор.: **Жаль, що я не хірург...** (Голос України, 28.06.06); Юрій Коваленко: **“Жалкую, що не воював в УПА”** (Українська газета, 18-31.12.08); **Коли б ви знали, які там апостоли висять у бані! Який там Андрей Первозваний! Я вам скажу, – такого і в Лаврі нема. Шкода, що висить дуже високо. Ото шкода, що нема драбини!** (І. Нечуй-Левицький); **Часом я шкодую, що не поїхав з Ільком** (М. Сидоряк); **Мені прикро, що її немає вдома, але я вже не думаю про те, що з нею сталося нещастя** (Ю. Мушкетик); **Я глибоко співчужаю, що виникли перепони через позицію деяких політиків в Белграді** (<http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/publication/content/19376.htm>). Іноді складні речення з розчленованим вираженням жалю та події, що його викликає, зазнають згортання у формально-граматичне просте, але семантично ускладнене речення. Особливо це властиво конструкціям, ужитих для вираження співчуття, пор.: **Ми висловлюємо жаль з приводу загибелі людей, жертв серед мирного населення та заподіяння шкоди цивільним об'єктам інфраструктури** (<http://www.nato.int/docu/other/ukr/pr/2008/p08-104u.html>); **Висловлюю своє глибоке співчуття рідним та близьким Євгена Петровича Кушнарьова у зв'язку з тяжкою втрапою** (Ю. Тимошенко, <http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/exclusive/speeches-appeals/3850/>). Потрібно зазначити, що вираження жалю за допомогою спеціалізованих лексем має свою специфіку. Якщо за допомогою вигуків мовці безпосередньо передають жаль, то використання лексем на позначення жалю свідчить про усвідомлення мовцем своїх почуттів, відповідальне ставлення до них. Унаслідок цього дещо нівелюється щирість, сила почуття, проте зростає рівень його чіткості, зрозумілості для сприймача. Тому висловлення жалю за допомогою спеціалізованих лексем характерне здебільшого для писемного, монологічного, офіційно-ділового мовлення.

Використання дієслівних лексем зі значенням жалю в ролі предикатів двоскладних речень спричиняється до більш усвідомленого вираження жалю, тоді як вживання абстрактних іменників та прислівників у ролі предикатів односкладних безособових речень пов'язане з акцентуванням на всеохопності жалю, неконтрольованості, невідладності його людині, пор.: **Я шкодую і Мені шкода; Я жалкую і Мені жаль.**

Універсальним для будь-якого типу мовлення є вираження жалю за допомогою форми **на жаль** у ролі вставного слова, яка уможливує швидке й компактне висловлення почуття, без відволікання уваги сприймача від основного повідомлення. Напр.: **На сьогодні немає ні у кого сумнівів, що записи в кабінеті президента проводив не М. Мельниченко, що він, на жаль, є лише невеличкий гвинтик у всій цій**

спеціальній операції, яка проводилася щодо прослуховування кабінету президента (<http://www.proua.com/digest/2005/11/28/230346.html>). Культурний потенціал Львова величезний, але, **на жаль**, він незадіяний, нерозвинений і незатребуваний (http://www.kultura.org.ua/index.php?lang_id=1&content_id=38). Такий спосіб вербалізації жалю є досить зручним і виразним, проте порівняно з конструкціями на кшталт **мені жаль, я жалкую**, які виражають жаль відокремлено від повідомлення про подію, що спричиняє це почуття, конструкції з модальним компонентом **на жаль** є менш емоційними й антропоцентрично акцентованими. Вони більш відсторонено й ніби мимохідь констатують почуття мовця.

Суть ще одного способу висловлення жалю за допомогою лексичних засобів полягає у використанні слів на позначення негативних явищ, що традиційно викликають у носіїв мови почуття жалю. Зокрема, в українськомовному витлумаченні реалій і явищ доквілля із жалем тісно пов'язані лексеми **лихо, лишенько, біда, горе, горенько**. Напр.: Стеха. Ох, **горенько ж та лишко** тяжкеє! Теличку, та ще й первісточку, цінують!.. На весну сподівалася діждатись з неї корівки... (М. Кропивницький); – Ой, яке в нас **горе** – В нас бабуся хвора (Г. Бойко); **Та тільки біда** – наш спільний час підходив до кінця (Л. Дереш). Речення зі вказаними лексемами досить експресивно передають емоції мовця, проте значення жалю в них не завжди виразне. Воно поєднується здебільшого з іншими негативними емоційно-оцінними значеннями – розпачу, досади, суму тощо.

Досить поширений спосіб вираження жалю полягає у відповідній оцінній характеристиці суб'єкта, який викликає своїми якостями чи поведінкою жаль. Зокрема, про це почуття сигналізують в реченні атрибути **бідний, бідненький, біднесенький, бідолашний, нещасний, безталанний** та іменники атрибутивного характеру **бідолаха, бідаха, бідачисько**, пор.: Вона все ж таки дуже-дуже хороша, ця **бідненька** принцесочка (В. Винниченко); **Біднесенький** мій ліс, він зовсім задубів! (Л. Костенко); Не ймеш мені віри? О боже, який же я **нещасний!** (М. Кропивницький); **Я хотів затаїти його від тебе, та писар побачив, що з Херсона, та й догадався, від кого він...** На, читай, **безталанная** сирітко: тут твоя смерть! (М. Кропивницький); **Бідолаха** Панас Павлович! Йому трудно в цю хвилину знайти позитивне в тім ланцюзі страждань, який намічався в будуччині (В. Винниченко); – Ех, **бідачисько ти, бідачисько!** – похитав головою дядько Микола. – І я ж тобі допомогти посправжньому не можу. Сам же знаєш, що по наймах перебиваюся, щоб мої з голоду не попухли (В. Нестайко). Конструкції з такими лексемами передають виразний, сфокусований на конкретній особі жаль, тому вони є функціонально обмеженими емоційно-оцінною характеристикою суб'єктів.

До неспеціалізованих засобів вираження жалю зараховуємо різні граматичні конструкції, що не містять лексем на позначення жалю чи явищ, пов'язаних із цим почуттям. Проте граматична організація таких конструкцій спричиняється до формування в них додаткового суб'єктивно-модального значення жалю. Спробуємо з'ясувати семантичні й граматичні чинники, що сприяють появі цього модального забарвлення.

За нашими спостереженнями, сприятливими для вираження жалю є умовні конструкції. Вони позначають бажані або ймовірні події, яких немає в реальній дійсності. За визначенням данського філософа С. К'єркегора, бажання, "розбите об

неможливість” завжди пов’язане з сумом, воно не зникає, а спрямовується всередину людини і вгамувати його можна лише через безкінечне самозречення. [4]. Отже, особливо виразне значення жалю мають ті умовні конструкції, які передають бажану, але вже нездійсненну з огляду на певні обставини дію, пор.: – *Ех, повернутися б мені хоч на мить у своє дитинство. Сказати б дядькові Миколі, що... справдилися слова Тараса Шевченка...* (В. Нестайко); *Рута схлинула: – Я і сьогодні, коли б мала силу, полинула б додому. Хай би там ні кола ні двора – аби на рідну землю!* (В. Малик). Значення жалю властиве й тим умовним конструкціям, що виражають дуже бажану, складну для здійснення, але загалом можливу дію. Такі конструкції здебільшого містять додаткові модальні компоненти, що увиразнюють велику бажаність дії чи стану, пор.: – *Так хотілося б виконати останню волю діда Хихині, – зітхнув я, з надією позираючі на Чака* (В. Нестайко) *Ех, якби їх проміж: себе посварити, то б найкраще було!* (Б. Грінченко).

Значення жалю часто впливає з протиставних конструкцій, перша частина яких містить позитивну оцінку певного стану когось або чогось, а друга вказує на нетиповість цього стану мовцеві. Із контексту легко встановити жаль мовця з приводу того, що йому невластивий той бажаний стан. Характерно, що в першій частині таких конструкцій вживають предикативи **добре (комусь), легко (комусь), пощастило (комусь), поталанило (комусь)**, а друга, протиставлювана частина може бути еліптичною, пор.: *Таран. Добре тобі, Ониську! Прийдеш додому, вицідиш глечик квасу для прохолоди, простягнешся під яблуню, жінка мовчки чоботи з тебе зніме, подушку підіб’є – і спи собі на здоров’я! А тут...* (Безнадійно махнув рукою) (О. Коломієць); *Ех, легко тобі казати “не треба!” – швидко випростовується він. – А побув би ти в моїй шкурі...* (В. Винниченко); – *Хе, сьогодні він купив троянди в якійсь шикарній обгортці, ледь на забруднив мене водою, – скаржився правий рукав. – Так тобі поталанило, а мене всього облив, – зітхнув поділ [пальта]* (<http://www.poetryclub.com.ua/getpoem.php?id=61584>); *Твій чоловік багато н’є? – До зелених чортиків, потім відключається. – Тобі пощастило, а мій ще з ними* (Укр. нар. гумор); *І у вагоні так чистенько, не те що в нас* (Ю. Андрухович). Такі протиставні конструкції здебільшого передають досить складну гамму почуттів – жалю, заздрості, невдоволення, розчарування, тому вони становлять периферійну зону засобів вираження жалю, бо межують з іншими модальними мікрополлями негативної оцінки.

Жаль за відсутністю чогось позитивного може бути наслідком протиставлення не лише ознак чи обставин існування різних суб’єктів, а й різних часових відтінків. Для таких конструкцій характерне увиразнення за допомогою модальних компонентів позитивних моментів певного часу, а їх відсутність нині й викликає в мовця жаль. Здебільшого мовці не конкретизують часові координати, а лише протиставляють поняття “колись” і “тепер”, пор.: *Розумієш, тоді наше місто зазнавало піднесення, не те що зараз – село без сільради* (Л. Дереш); *Колись і прості люди, й люди державні розпочинали та закінчували справи з молитвою. А нині?* (<http://www.orthodox.com.ua/index.php?go=Pages&in=print&id=483>). Цікаво, що протиставлювана частина, яка виражає відсутність бажаного тепер, що й викликає жаль мовця, може редукуватися. Унаслідок цього почуття жалю трохи нівелюється, та все ж таки є очевидним для сприймачів, пор.: *От колись були дівчата*). (П. Глазовий);

Це колись молоді люди з'їжджалися сюди з усіх усюд будувати й відбудовувати вугільний Донбас (Україна молода, 18.10.2005).

Модальне забарвлення жалю виразняється тоді, коли друга частина протиставної конструкції містить компонент, що вказує на неминучість виконання небажаної дії чи набуття небажаного стану у зв'язку з певними обставинами. Його роль виконує здебільшого дієслово **доводитися / довестися**, пор: *Але їхати плячити все ж таки не дуже-то хочеться. Однак доведеться, мабуть, уступити...* (В. Винниченко); *Для української частини фірми все це було хоч і неприйнятно, але цілком зрозуміло. Для німецької – геть незрозуміло, проте довелося прийняти такі умови* (Голос України, 01.11.06). Ще експресивніше на неминучість небажаного вказують усталені сполуки що **поробиш, нічого не поробиш, що вдієш, нічого не вдієш**, які замінюють усю другу частину протиставної конструкції, пор.: *Ідеалізувати минуле не варто, та що поробиш*, коли все частіше знаходили там більше здорового глузду, моральної чистоти, ніж: тепер... (Українська газета, 18-31.12.08); *Про це все він, звичайно, не написав, а тільки згадував і знову глибоко зітхнув, бо йому шкода було лишати це привільне життя в Італії і повертатись до пансіону, та що поробиш – він обіцяв мамі добре вчитися і пристойно себе поводити* (О. Іваненко); – *Ну... гаразд, – трохи розчаровано мовив я. Мені хотілося зараз, негайно. Але... нічого не вдієш* (В. Нестайко). Неминучість небажаного породжує не лише жаль у чистому вияві. Конструкції можуть передавати й відчуття приреченості мовця, його примирення з ситуацією, проте первинним щодо цих почуттів все одно є жаль. Це іноді засвідчують контексти, пор: *Подивився на сестру, шкода її стало, та що ж тут поробиш* (Я. Яковенко); *Жаль* було розлучатися з нею, наче з дитиною рідною, *та що вдієш: моя доля, як то мовиться, рубає дрова* (Є. Гуцало). Проте в ролі самостійних синтаксичних одиниць згадані усталені сполуки виражають комплексно жаль і примирення з ситуацією, пор.: – **Нічого не поробиш**, – зітхнув Стороженко, – *доведеться потерпіти...* (В. Нестайко).

Значення жалю в сучасній українській мові передають також напівфразеологізовані речення, побудовані за фразеосхемами **(Це) ж треба було..., (І) треба ж було...** За рахунок особливої інтонації підсилене значення необхідності в них нівелюється, що дає змогу мовцеві з жалем іронізувати над виниклою ситуацією, пор: *І треба ж було йому виграти цю партію! Ніяк життя не навчить. Інший програв би – і квит, бувайте здорові.* (В. Дрозд); **Це ж треба було** так довго ходити “між: краплинами”, щоб зараз сісти в таку калюжу... (День, 02.06.1999).

Отже, сучасна українська мова має широкий арсенал лексико-граматичних засобів, які уможливають різне за рівнем усвідомлення, інтенсивності та чіткості вираження жалю. До спеціалізованих засобів його експлікації належать вигуки, що найбезпосередніше передають жаль в усному мовленні, та лексеми із семантикою жалю, які вербалізують його чіткіше, проте стриманіше, тому характерні переважно для писемного мовлення. Дієслівні лексеми передають жаль з вищим рівнем усвідомлення й відповідальності; іменникові назви почуттів у ролі предикатів односкладних безособових речень виразняють всеохопність жалю, його невідкладність мовцеві; прикметники з жалісним конотативним забарвленням придатні лише для жалісної кваліфікації суб'єктів; уживання вставних слів забезпечує виразну, але неакцентовану експлікацію жалю щодо всієї ситуації. Отже, останній засіб є

найуніверсальнішим.

Коло неспеціалізованих засобів вираження жалю теж досить широке. У формуванні їхнього жалісного забарвлення велику роль відіграють специфічна інтонація, певні облігаторні компоненти, особливості контексту. На граматичному рівні значення жалю активно передають умовні конструкції з підсиленням значенням бажаності, протиставні конструкції, що відтворюють дихотомію бажаного й реального, та деякі типи напівфразеологізованих речень. Суб'єктивно-модальне значення жалю в неспеціалізованих граматичних засобах має нечіткий вияв і здебільшого контамінується з іншими негативними емоційно-оцінними значеннями досади, розчарування, суму, приреченості, заздрості, гіркоти.

Література

1. Додонов Б. И. Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. – 1975. – № 6. – С. 21–33.
2. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові : навчальний посібник / Л. І. Мацько. – К. : КДПІ, 1981. – 129 с.
3. Мацько Л. І. Функціонування вигуків у структурі речення / Л. І. Мацько // Українське мовознавство. – 1983. – Вип. 11. – С. 68–78.
4. Кьеркегор С. Страх и трепет. Диалектическая лирика Иоханнеса де Силенцио / С. Кьеркегор // С. Кьеркегор. Страх и трепет. – М. : Республика, 1993. – С. 13–112. Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kerks01/txt03.htm>.
5. Синеокова Т. М. Некоторые направления в исследовании синтаксиса эмоциональной речи / Т. М. Синеокова // Режим доступа : http://vestnik.osu.ru/2004_6/1.pdf.
6. Чолкан В. А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / В. А. Чолкан. – Івано-Франківськ, 2001. – 18 с.
7. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 271 с.

Анотація

У статті проаналізовано функціональні особливості спеціалізованих і неспеціалізованих лексико-граматичних засобів вираження жалю, встановлено семантичні передумови формування значення жалю в неспеціалізованих граматичних конструкціях.

Ключові слова: емоційно-оцінне значення жалю, емоційне мовлення, модальність, вигук, умовна конструкція, напівфразеологізовані конструкції.

Анотация

В статье проанализированы функциональные особенности специализированных и неспециализированных лексических и грамматических средств выражения сожаления, определены семантические условия формирования значения сожаления в неспециализированных грамматических конструкциях.

Ключевые слова: эмоционально-оценочное значение сожаления, эмоциональная речь, модальность, междометие, условная конструкция, полужаологизированные конструкции.

Summary

In article functional features of specialised and unspecialized lexical and grammatical means of expression of a regret are analysed, semantic preconditions of formation of meaning of a regret in unspecialized grammatical construction are defined.

Keywords: emotionally-estimated meaning of a regret, emotional speech, modality, an interjection, a conditional construction, semi-fraseologised constructions.